

JE DRŽAVA SPOSOBNA HKRATI POVEČATI SVOBODO IN ZAGOTOVITI PRAVIČNOST?

Prvi predsednik kitajske vlade po zmagi kitajske revolucije, Zhou Enlai, je na vprašanje, kaj misli o francoski revoluciji, menda odvrnil: »Za takšne sodbe je vendar še prezgodaj.« Anekdota naj bi bila v času nastanka ponazarjala to, da Kitajci razmišljajo v drugačnih velikostnih razmerjih od nas Evropejcev. Danes pa se nam zdi Zhou Enlaieva ugotovitev preprosto pravilna. Zakaj je moralo miniti toliko časa, da smo lahko začeli celoviteje doumevati bilanco francoske revolucije?

Nobenega dvoma ni, da je na primer Velika Britanija prehod v demokratično družbeno ureditev izpeljala z neprimerno manj žrtvami in v celoti bolj uravnovešeno ter zato uspešneje od Francije. Pa vendar je francoska revolucija omogočila nekaj, česar britanske reforme niso: doživetje zvezdnega trenutka, ko se stare neenakosti poslavljajo, novih pa še ni na vidiku, ko je s stariimi nesvoboščinami mogoče presekati z enim samim zamahom, novih vpetosti pa še nihče ne čuti. Francoska revolucija je postavila smerokaze k svobodi, enakosti in bratstvu, vrednotam, ki se še danes ne zdijo nikomur vprašljive, jasnejše, izrecnejše in vidnejše od drugih. A ne le to. Že samo s tem, da se je zgodila, je – tako se je zdelo – uresničila dobršen del teh za marsikoga utopičnih obljub. Kmete je osvobodila fevdalnega podložništva, ljudi odrešila vladarjeve samovolje, odstranila ovire, ki so podjetnikom onemogočale podjetništvo, izpolnila njihovo zahtevo »laissez faire, laissez passer«; vsaj takoj na začetku je bilo mogoče delati, mogoče je bilo shajati. Odpravila je neenakosti stanovske družbe, spravila z oblasti kralja in njegov dvor, s statusom državljana vpeljala splošno enakost vseh. Ljudem je omogočila, da so doživeli občutek bratstva, občutek, kakršnega niso doživeli še nikoli poprej. Vse to je ustvarilo privlačnost, čar, karizmo revolucije, ki je zadonela po hodnikih časa, »prek hrbtov stoletja« (Majakovski) in prek meja v prostoru. In prav ta fascinacija s francosko revolucijo je otežila takojšnjo zaznavo in presojo problematičnejše plati njene zgodovinske dediščine. Za to je bila nujna večja časovna odmaknjenost.

Francoska revolucija je pri naslednjih rodovih – in to vse do danes – utrdila prepričanje, da je zaželeno družbene spremembe, ki jim nasprotujejo močni uveljavljeni interesi, mogoče izpeljati samo s silo. Ustvarila je slepilo, da lahko vsaka revolucija sočasno poveča svobodo ljudi in enakost med njimi, in to brez vsakršnih omejitev. Revolucija je ustvarila nacionalno drža-

* *Dr. Eugen Pusić, profesor na Pravni fakulteti v Zagrebu in član Hrvaške akademije znanosti in umetnosti.*

vo, ki je uporabo sile v meddržavnih oboroženih spopadih ne le legitimirala, ampak je iz nje napravila sveto moralno dolžnost vsakega državljana, za katerega velja splošna vojaška obveznost.

Po dvesto letih revolucij, vojn in množičnega oboroženega nasilja vseh vrst, po Hirošimi in Nagasakiju dozoreva spoznanje, da pomeni uporaba tehnološko dosegljive, potencialno pa neomejene, brezobzirne in vseh moralnih zadržkov osvobodjene fizične sile pri reševanju katerega koli vprašanja v medčloveških odnosih nekakšno evolucijsko slepo ulico v razvoju človeške vrste, ki vodi k njenemu zatonu. Ali je takšno spoznanje dovolj, da se tveganju izognemo, je čisto drugo vprašanje, ki ni predmet te razprave.

Po dvesto letih zgodovinskih izkušenj vidimo, da je intenzivni občutek bratstva najpogosteje povezan prav s spopadi – na primer bratstvo v orožju, bratska povezanost proti sovražniku –, torej z nasiljem velikih razsežnosti. Zato je treba biti pri presojanju družbenih posledic takšnega duševnega stanja previden.

Po dvesto letih vstaj, bojov in reform, katerih namen je bil sočasno povečati svobodo in enakost ljudi, je postalo jasneje, da se svoboda nekako iz nekkih razlogov vedno povečuje na račun enakosti, in nasprotno, enakost na račun svobode.

Francoska revolucija je nasploh bistveno utrdila prepričanje, ki je obstajalo že prej, od časov razsvetljenstva, da se vse vrline, vse prednosti, vsa blaginja, z eno besedo vse vrednote, ki so jih ljudje sprejeli kot nesporne, lahko v njihovih medsebojnih družbenih odnosih hkrati ves čas povečujejo pod pogojem, da za to obstajata trdna volja in neomajna odločnost. Tako tudi svoboda, enakost, bratstvo – vrednote, ki jih je francoska revolucija spremenila v gesla politične akcije, obljubila, vklesala v naš zgodovinski spomin in v tedanjih razmerah tudi uresničila. Naš namen je, da ta del sporočila francoske revolucije podrobneje raziščemo.

V ta namen se moramo vprašanja lotiti nekoliko širše.

Ljudje so v medsebojnih odnosih na samem začetku razvoja človeške vrste sodelovali, da bi preživel, pozneje so ločena opravila povezovali za uresničitev svojih ciljev, nasploh pa, da bi zadovoljili globoko ukoreninjeno težnjo po vzajemni bližini. Hkrati so se prepirali zaradi omejenih naravnih virov, zaradi prvenstva in moči na katerem koli področju in tudi zato, da bi izrazili svoj prav tako globoko ukoreninjeno gon po agresivnosti.

Da bi ob takšnem temeljnem protislovju kljub vsemu udeležili vsaj neko predvidljivost in trajnost v oblikah svojega življenja, so vzpostavljali družbene strukture, tj. načine vzajemnega delovanja, interakcije, ustaljene v času. Toda tudi znotraj struktur sta sodelovanje in nasprotovanje ostala neizogibni sestavini. Le da nista bila simetrična. Sodelovanje je razmeroma mirno in

predvidljivo, nasprotovanje pa nemirno, v svojem poteku nepredvidljivo in potencialno eksplozivno. Občutljivo se odziva na izhodiščne razmere, kakor bi rekli teoretiki kaosa, in se krepi s pozitivno povratno zvezo, tj. hrani se s samim seboj, ustvarja nekakšno indukcijo, ki vsakdanji spor lahko okrepi do pogubnega obračuna.

Sodelovanje samo po sebi teži k ustalitvi v družbeno strukturo v tolikšni meri, kolikor so trajni cilji, ki se želijo s sodelovanjem doseči. Strukturna tveganja sodelovanja so v tem, da stabilizacija preseže pravo stopnjo. Struktura se ohranja še po tem, ko cilji, zaradi katerih je nastala, že izginejo. Tako izgubi nujno sposobnost prilagajanja razmeram v okolici, ki se neprestano spreminja. Zato jo razvoj sčasoma pripelje do stagnacije.

Nasprotno nasprotovanja sploh ni mogoče ustaliti v strukturi. Pojavlja se kot niz nepovezanih epizod, od katerih vsaka poteka po svoje in ima svoj izid, zaradi njihove nepredvidljivosti pa postaja vprašljiva stabilnost strukture. Edino, kar je mogoče ustaliti in kar je pri večini struktur tudi treba ustaliti, da bi se ohranile, je izid posameznih konfliktnih epizod. V vsaki takšni epizodi eden zmagaja, drugi je premagan. Ustaliti takšen izid v družbeni strukturi pomeni zagotoviti prednostim, ki si jih je zmagovalc zagotovil z zmago, stalnost, nevrprašljivost, trajnost in bistveno otežiti premaganemu, da ta položaj v naslednjem spopadu spremeni. Na primer v spopadu dveh plemen eno zmagaja, drugo je poraženo. Kako lahko zmagovalci ta izid spremenijo v trajen položaj? Z družbeno strukturo sužnjelastništva. Preživeli člani premaganega plemena in njihovi bodoči potomci postanejo sužnji zmagovalcev. Ko so premagani razoroženi, razporejeni po hišah, kjer jih uporabljajo za delovno silo pod oboroženim nadzorom, ali v kakšnem drugem podobnem položaju, so jim izredno oteženi zbiranje in oboroževanje ter poskusi, da bi svoj poraz spremenili v zmago nad gospodarji. Zato večina družbenih struktur ne pomeni le trajnejšega medsebojnega sodelovanja, ampak tudi tleč konflikt, trajnejšo odvisnost in s tem vir občutka nepravčnosti ter zametek bodočih spopadov.

Ti izvorni problemi družbenih struktur so spodbudili ljudi, da so skušali sodelovanje ločiti od nasprotovanja. Ustvarili so strukture, skupnosti, s katerimi so se tako poistovetili – od horde, družine in vasi do naroda, države in univerzalne religije ali ideologije –, da je znotraj njih sodelovanje zakon, odnosi med njimi pa so prepuščeni nasprotovanju brez omejitev, od krvnega maščevanja do svetovnih vojn. Takšne rešitve ne moremo imeti za uspešno niti na podlagi enega samega njenega predvidenega učinka. Spopada znotraj skupnosti, ne glede na to, kako tesno je povezana, ni mogoče izključiti. Če pa se znotraj strukture ustalijo prednosti, ki si jih je zmagovalc zagotovil v poprejšnjem spopadu, tisti, ki so na slabšem, takšno stabilizacijo doživljajo kot krivično in bi jo torej po njihovem veljalo destabilizirati in spremeniti. Poleg tega je vsaka ustalitev v strukturi dosežena na škodo njene prilagodljivi-

vosti in pomeni težnjo k stagnaciji, kar tisti, ki so v to vključeni, doživljajo kot nesvobodo. Za prepuščanje odnosov med skupnostmi spopadu se plačuje vse višja cena v tolikšni meri, v kolikršni sredstva, s katerimi spopad poteka, postajajo vse uničevalnejša.

V zgodovini idej tisočletni navadi ločevanja sodelovanja od nasprotovanja ustreza idejni razcep med tistimi, po mnenju katerih je sodelovanje bistveno za razlago človeške zgodovine, in onimi, ki to vlogo pripisujejo nasprotovanju. Simbolična lika, ki utelešata ta razkol, sta Emile Durkheim, po katerem je sodelovanje nujna posledica delitve dela, in Karl Max, za katerega je zgodovina človeštva zgodovina razrednih nasprotij.

Zaradi nezmožnosti ločevanja sodelovanja od nasprotovanja so se ljudje že zgodaj domislili, da bi skušali izoblikovati strukture, v katerih bi bilo nasprotovanje zavestno povezano s sodelovanjem. Bodisi da je cilj sodelovanja prav nasprotovanje, katerega posledice so vnaprej omejene kot pri igrah na srečo in najrazličnejših tekmovanjih od šaha do dvobojev, bodisi da imperativ sodelovanja izhaja iz tako močnih interesov, da je sposoben ohraniti pod nadzorom nesoglasja, ki izhajajo iz teh interesov, kot pri trgovini in različnih menjavah. Toda tudi takšne povezave sodelovanja z nasprotovanjem prinesejo najrazličnejše težave. Prvič, ob vsakem konfliktnem dogodku nasprotovanje lahko uide izpod nadzora in se stopnjuje do takšne intenzivnosti, da spodkoplje sodelovanje in razdre samo strukturo. Drugič, tisto, kar je v strukturi mogoče stabilizirati, kar zadeva nasprotovanje, je njegov izid. Zmaga ene od strani, vpletenih v spopad, včasih celo kompromis med njimi, se lahko ustali v strukturi v tem smislu, da postane z vsakim spopadom teže spremeniti izid prejšnjega. Namesto povezave sodelovanja in nasprotovanja dobimo strukturo, v kateri eni trajno vladajo, drugi pa so trajno podrejeni tej oblasti oziroma eni udeležujejo svoje interese na račun drugih, na primer s strukturo tržnega monopola.

Zanimiva je ugotovitev, da imata z vidika takšnega razvoja prav oba, Durkheim in Marx, in to ravno v tistih trditvah, v katerih drug drugemu nasprotujeta. Sodelovanje in nasprotovanje sta neizbežna spremljevalca človeške zgodovine. Toda oba, Marx in Durkheim, predvidita podoben izid tega procesa, le da ga eden od njiju vidi izključno kot sodelovanje, drugi predvsem kot spopad. Za Marxa je to brezrazredna družba, za Durkheima organska solidarnost, oboje pa sta položaja, v katerih prevladuje sodelovanje in nasprotovanja ni več. Glede tega, v čemer se strinjata, pa se, tako se zdi, oba motita.

Z demokratično preobrazbo družbe se skuša metoda povezovanja sodelovanja in nasprotovanja vpeljati na temeljna področja človeške skupnosti, v politični in ekonomski sistem. V piramidi državne oblasti je njen priostreni vrh zamenjalo kolektivno telo, skupščina, parlament, ki deluje hkrati kot forum sodelovanja in kot arena nasprotovanja. V njem si izvoljeni predstav-

niki državljanov nasprotujejo, ker imajo različne interese, ker želijo uresničiti svoje različne politične programe, ker si hočejo zagotoviti različne funkcije in z njimi povezane ugodnosti državne oblasti. Hkrati morajo drug z drugim sodelovati, da bi predstavniško telo lahko delovalo, razpravljati o vprašanjih, predlagati rešitve in navsezadnje odločati o tistem, kar bo obvezno za vse. Volitve poslancev so prav tako spopad med različnimi kandidati in organizacijami, ki jih predlagajo, povezan s sodelovanjem, ki se kaže v tem, da vsi sprejemajo ista pravila kandidiranja in volitev in se vnaprej strinjajo s tem, da izbrana neodvisna telesa presojujejo v sporih, ki se v tem procesu vnamejo. Najvišji položaji v državni oblasti – zakonodajni, upravni, sodni – so zaupani nosilcem, ki so dovolj neodvisni drug od drugega, da si lahko nasprotujejo glede tega, kaj je in kaj ni dopustno pri izvajanju državne oblasti. Neizogibno pa morajo sočasno drug z drugim sodelovati, saj so funkcionarji ene države.

Obe težavi pri takšnem povezovanju sodelovanja z nasprotovanjem bogato ponazarjajo zgodovinske izkušnje. Vsak spopad na volitvah je potencialen začetek državljanske vojne. Vsaka volilna zmaga pa potencialen začetek diktature. Učinkovitost tega zelo zapletenega mehanizma je toliko verjetnejša, kolikor dosledneje predstavniška telesa odslkavajo mozaik interesov in mnenj prebivalstva in kolikor prepričljivejša je ta skladnost v očeh prebivalstva. Prepričljivost je odvisna od možnosti pogostih stikov med volivci in njihovimi predstavniki, od obstoja trajnega demokratičnega diskurza v volilnem telesu. Odvisna pa je tudi od obstoja mrež teles za posredovanje med volivci in njihovimi predstavniki, ki pripomorejo h kristalizaciji mnenj in udejanjanju teh mnenj, hkrati pa vzpostavljajo tudi razdaljo in s tem zagotavljajo varovanje organov državne oblasti pred vdorom konfliktnih strasti v volilnih spopadih, strasti, ki jih pogosto spodbujajo interesi te ali one skupine političnih interesentov. Uspešnost je odvisna tudi od stopnje ponotranjenja vseh ustreznih pravil in od stopnje sprejetosti teh pravil v družbi. Odvisna je od trajanja takšne ureditve, saj se ta pri več zaporednih rodovih vse bolj utrjuje kot nespremenljiv okvir vsakršnega razumnega političnega delovanja.

Vsak od teh dejavnikov je lahko v danem trenutku odločilen za to, da je sistem sposoben ohranjati labilno ravnovesje med sodelovanjem in nasprotovanjem, na katerem temelji. Ravnovesje je labilno, ker vsak spor lahko uide izpod nadzora in ker vsaka izmed epizod nasprotovanja, iz katerih sestoji demokratični proces, spodbuja pri tistih, ki so v konfliktni epizodi zmagali, težnjo, da bi svojo zmago ustalili v trajen položaj. Ni ga državljana, gorečega privrženca katere koli izmed političnih opcij, ki ga ne bi vsaj kdaj prešinilo, da bi bila za preprečitev vzpona na oblast pokvarjencem iz nasprotne stranke uporaba fizične sile upravičena. Ni je stranke, ki ne bi želela večine obdržati, dokler bi bilo le mogoče, niti vlade, ki ne bi hotela ostati na oblasti tudi po naslednjih volitvah, niti predsednika, ki ne bi želel predsedovati do upokoji-

tve. Ta težnja po potencialno neomejenem trajanju enkrat osvojene prednosti je neizbežna. Izhaja iz narave spopada, kot smo jo prej opisali, kot eden od dveh temeljnih razlogov za vzpostavitev oziroma vzrokov za nastanek družbenih struktur. Je del demokratičnega mehanizma politične oblasti. Pomembno je le, da se takšna težnja ne uresniči. Kajti če se, ni več ravnovesja med sodelovanjem in nasprotovanjem in s tem tudi ne demokracije. To je Arhimedova točka, na kateri je utemeljen celoten mehanizem. Labilnost ravnovesja pomeni tudi to, da ni zagotovila, da bo preprečevanje utrjevanja oblasti vedno uspešno. Vsaka zunanja vojna, vsaka globlja notranja kriza je priložnost, ko se zdi, da je trajnost oblasti nujna za *salus rei publicae*, za premaganje kriznih razmer. Toda ali se bodo oblastniki, ko bo kriza minila, pripravljeno vrniti k svojim civilnim poklicem in njihovi vojniki v vojašnice. Vrnitev od diktature k starim pravilom parlamentarnih menjav na oblasti se vedno pričakuje, a to pričakovanje se nemalokrat ne uresniči. Na kratko, demokracija je politična ureditev, v kateri ni dokončne gotovosti niti zagotovila, da smo varni pred vsemi presenečenji. Toda za zdaj je, kot je dejal Churchill, vendarle sprejemljivejša od vseh drugih možnosti, ki smo jih preizkusili, in tudi od tistih, če dobro premislimo, ki so nam jih ponujali.

Vzporedno s preobrazbo politične ureditve je tudi gospodarska ureditev doživljala korenite spremembe. Od popolne prevlade agrarne proizvodnje z malenkostnimi presežki nad tistim, kar so proizvajalci potrebovali za življenje – te presežke so si s fizično silo prisvajali vodilni družbeni razredi –, se je težišče začelo predstavljati proti neagrarnim gospodarskim dejavnostim, obrti, trgovini pa manufakturi in industriji. S temi dejavnostmi so se proizvajali precej večji presežki, torej precej več od tistega, kar je bilo potrebno za življenje lastnikov novih gospodarskih enot. Nova proizvodnja ni bila usmerjena k lastni porabi, temveč k menjavi na trgu. Nova temeljna organizacijska enota v gospodarstvu je postala podjetje¹, ki povezuje podjetnika, lastnika proizvodnih sredstev, in delavce, ki ponujajo v najem svojo delovno silo. Podjetje je družbena struktura, v kateri se sodelovanje vseh udeležencev v prizadevanju za dosego cilja, tj. dobička, povezuje z nasprotovanjem pri delitvi tega dobička. Toda razmere v času nastajanja podjetij so na poseben način oblikovale povezavo sodelovanja in nasprotovanja v njih. Za zagon podjetja so bila potrebna precejšnja sredstva: zemlja, stavbe, stroji oziroma denar. Ponudba teh sredstev na trgu je bila razmeroma omejena zaradi maloštevilnih ljudi, ki jim je s poprejšnjo dejavnostjo, tudi z zmagami v poprejšnjih sporih, uspelo zbrati takšne presežke in so bili z njimi pripravljeno tvegati v gospodarski dejavnosti. Njim nasproti je bilo razmeroma precej ljudi, ki so ostali brez možnosti, da bi živeli od proizvodnje v kmetijstvu, zato so bili prisiljeni na trgu ponuditi svojo delovno silo. Zaradi avtomatizma v razmer-

¹ *Ekonomске enote imajo v industrijski družbi različna imena. Tukaj je izraz »podjetje«* zaradi enostavnosti uporabljen za označevanje vseh teh enot.

ju med ponudbo in povpraševanjem so bili ponudniki omejenih osnovnih sredstev vnaprej v neprimerno močnejšem položaju od ponudnikov delovne sile, saj je bilo te na trgu v izobilju. Ta prednost se je z institucijo lastništva ustalila v trajen položaj. Podjetniki so bili takrat lastniki proizvodnih sredstev. Lastništvo jim je dajalo pravico, da svoja sredstva uporabljajo in izkoriščajo pri ustvarjanju dobička, ki jim je na podlagi lastništva v celoti pripadal, ter da z njimi razpolagajo brez omejitev, torej da zaposlujejo in odpuščajo delavce, ki delajo z njihovimi sredstvi. Tako so delavci v povezavo sodelovanja in nasprotovanja, ki jo predstavlja podjetje, vstopali, lahko bi rekli, z vnaprej izgubljenih pozicij. Ne zato, ker so si lastniki sredstev prisvajali levji delež na novo ustvarjene vrednosti kot dobiček. To je bila posledica vrednosti njihovih ponudb, ki jo je določal trg in se je načeloma lahko spremenila.² Ampak zato, ker so bili lastniki sredstev in s tem tudi lastniki podjetij in so odločali o zaposlovanju in odpuščanju delavcev. Ta odločitev je bila pač za delavce življenjskega pomena. Tega razmerja delavci dejansko niso mogli spremeniti. Zato so z vstopom v delovno razmerje privolili, da bodo delali pod oblastjo, od katere so bili življenjsko odvisni in ki je niso mogli zamenjati. Torej so bili trajno v enakem položaju, v kakršnem so bili politično podložniki absolutnega monarha. In enako kot oni so ta položaj občutili kot nepravičen.

Podjetja si konkurirajo na trgu, ki je od vsega začetka organiziran kot povezava sodelovanja in nasprotovanja. Podjetja sodelujejo pri medsebojni menjavi in pri drugih oblikah skupnega zagotavljanja skupnih koristi. Nasprotujejo pa si, kar zadeva tržni delež, kupce, cenejšo nabavo reprodukcijskega materiala, strokovne sodelavce in vsa druga vprašanja, kjer imajo različna podjetja različne interese. Pri tem konkurenčnem nasprotovanju se nekaterim neizogibno godi bolje, drugim pa slabše. Prav tako neizogibno si zmagovalci ob vsakem sporu prizadevajo pridobljeno prednost utrditi z vsemi sredstvi. Prizadevajo si, da bi zmanjšali možnosti svojih konkurentov, da bi izid prihodnjih nesoglasij obrnili v svoj prid. Njihov skrajni cilj je tolikšno povečanje tržnega deleža, da bi konkurenco lahko preprosto zanemarili in si zagotovili monopol. Toda če jim to uspe, trga ni več. Konec je povezanosti sodelovanja in nasprotovanja, ki je v ekonomiji začela veljati za nujno gibalo hotenj, napredka, navsezadnje povečevanja narodnega bogastva. Izgine mehanizem, ki je zmanjševal moč zmagovalca in blažil izgubo premaganega v vsakem posameznem konkurenčnem spopadu z upanjem na drugačen izid prihodnjič.

Nasprotno, verjetnost, da bi se spor v gospodarski konkurenci tako zaostril, da bi se izmaknil nazoru, je bila na ekonomskem področju sprva manjša kot na političnem. Zaostritev bi namreč pomenila uporabo neekonom-

² *Kot se spreminja danes pod vplivom razprševanja potrebnega znanja med vse udeležence sodelovanja v podjetju.*

skih sredstev in metod, predvsem fizične sile, za to, da se konkurenti izločijo iz konkurence. Takšno ravnanje pa je od vsega začetka veljalo za kriminalno in je bilo ustrezno sankcionirano. S povečanjem obsega in moči takšnih kriminalnih organizacij in posebej z nastankom svetovnih kriminalnih mrež so se razmere deloma spremenile. Onemogočanje takšnih kriminalnih organizacij je odvisno od moči države, na katere ozemlju delujejo, ta moč pa danes preprosto ni vselej zadostna. Poleg tega cela vrsta prehodnih oblik med zakonito in kriminalno dejavnostjo³, pa tudi precejšen delež denarja, ki kroži v svetovnih finančnih mrežah in izvira iz kriminalnih dejavnosti⁴, napeljujeta na sklep, da je treba za potrebe analize odnosa med državo in gospodarstvom kriminalne organizacije obravnavati preprosto kot del gospodarstva.

Z napredovanjem industrializacije so gospodarska podjetja postala najpomembnejši akterji na družbenem prizorišču, če ne štejemo države in političnega sistema. Demokratična država je imela tedaj opraviti z ekonomskim trgov, ki je bil tako kot ona strukturiran kot povezava sodelovanja in nasprotovanja v labilnem vzajemnem ravnovesju. Tako kot njej mu je grozila nevarnost, da se ravnovesje poruši, da močnejši konkurenti izrinejo šibkejša in da nazadnje postanejo »ekonomski absolutisti«, ki vladajo trgu, to pa pomeni tudi delavcem, ki so proizvajalci, in državljanom, ki so potrošniki, brez nadzora in brez omejitev. Vzpostavila so se nova razmerja odvisnosti – delavcev od delodajalcev, državljanov od gospodarskih podjetij – in z njimi novi viri možne nepravilnosti.

Demokratična država je morala rešiti dve ogromni, čeprav podobni težavi. Kako zagotoviti labilno ravnovesje med sodelovanjem v svoji lastni strukturi, kako preprečiti, da bi volitve vodile v državljansko vojno, in kako onemogočiti, da bi trenutni zmagovalec na volitvah postal stalni oblastnik. Kako prispevati k ohranitvi labilnega ravnovesja na trgu in prav tako labilnega ravnovesja v podjetju ter preprečiti, da bi trenutni zmagovalec v konkurenčnem boju postal trajni monopolist oziroma da bi posamezno podjetje prestopilo zakonske okvire in nadaljevalo svoje delo kot kriminalno dejavnost. Obe težavi – to je bistveno za vprašanje, o katerem razpravljamo – zadevata pravičnost in ne svobodo. Država, nosilka legitimnega monopola nad fizično silo v družbi, že ima vso svobodo, ki je sploh mogoča. To svobodo v njeni fizični biti omejuje zgolj obstoj drugih prav tako suverenih držav. Toda tega odnosa, kot že rečeno, za zdaj tu ne obravnavamo. Demokracija pomeni prav omejevanje – znotraj države – svobode, ki jo zagotavlja razpolaganje z največjo fizično silo, z vsemi sredstvi, o katerih je že tekla beseda. Gre za omeje-

³ Na primer povsem zakoniti izdelki, ki se pod določenimi pogoji lahko uporabljajo kot opojna sredstva. Ali razlikovanje med tobakom, alkoholom in nekaterimi mehkiimi drogami. Ali razlikovanje med zakonitim posredovanjem dela v mednarodnih okvirih in trgovanjem z ljudmi. Ali zveza med trgovino z orožjem in spodbujanjem spopadov, v katerih bi se to orožje lahko uporabilo. Ali intelektualno lastništvo dragih zdravil, ki so zaradi tega nedostopna tistim, ki jih najbolj potrebujejo.

⁴ Castells (1998, III. del) ugotavlja, da ta delež dosega tretjino.

vanje na podlagi merila pravičnosti, pri čemer nihče ne more trajno ostati na oblasti. Država, ki kot nosilka legitimnega monopola nad fizično silo samo sebe razume kot vnaprej izbranega varuha javnega interesa, si prizadeva doseči enak položaj v gospodarstvu. Prizadeva si za ohranitev labilnega ravnovesja med sodelovanjem in nasprotovanjem v posameznem podjetju, preprečiti, da bi delodajalci izkoristili svojo prevlado na škodo delavcev. Prav tako si prizadeva ohraniti ravnovesje med sodelovanjem in nasprotovanjem na trgu, konkurentom skuša preprečiti, da bi v tržni tekmi posegli po neekonomskih sredstvih in da bi uspešni konkurenti vzpostavili monopol na škodo potrošnikov. Vsa ta prizadevanja zadevajo pravičnost, ne svobodo. Svobodo, ravno nasprotno, skušajo ubraniti podjetniki, ki ves čas poudarjajo, da bi se morala država odreči vmešavanju v gospodarstvo in ostati pri svojih prvotnih nalogah – zagotavljanju javnega reda in miru.

Država od svojih začetkov, posebej pa še od svoje demokratične preobrazbe varuje svobodo, torej tudi podjetniško svobodo. Prav tako varuje svobodo zasebne lastnine. Toliko bolj, ker so bili nosilci demokratičnih sprememb, pripadniki »tretjega stanu«, povečini tudi podjetniki. Predvsem, ker sta bili zasebna lastnina in gospodarska moč, ki jo ta lastnina zagotavlja, temeljni izhodišči tretjega stanu v boju proti politični moči plemstva in duhovščine. Toliko bolj, ker je takrat prevladovalo mnenje, da tako imenovani zakoni trga sami po sebi vodijo k ravnovesju in s tem tudi k pravičnim rešitvam v gospodarski menjavi.

Toda sčasoma se je spor med delavci in lastniki podjetij razplamtel v trajni konflikt, v katerem so delavci prek svojih sindikalnih, pozneje pa tudi političnih organizacij skušali povečati svojo »težo« v pogajanjih z lastniki podjetij. Hkrati so postali vse pogostejši in očitnejši poskusi trenutnih zmagovalcev v tržnem spopadu, da bi pridobljeni položaj premoči utrdili v trajen položaj, v katerem bi lahko narekovali cene izdelkov v breme potrošnikov.

Niti v podjetju niti na trgu ni glasovanja. V politični areni pa glasovalno pravico dobiva vse večji delež prebivalstva. S tem pa tudi možnost vpliva na to, kdo bo v državi prišel na oblast. To pomeni, da morajo politiki, ki želijo priti na oblast, vse bolj upoštevati interese in želje najštevilnejše skupine volivcev. To pa so prav tisti, ki so jih nezamenljiva oblast v podjetjih in podjetniki, ki jim je uspelo utrditi prevlado na trgu, spravili v položaj poražencev, torej delavci in državljani potrošniki. Zaradi tega položaja, gledano v daljšem časovnem obdobju in v številnih primerih, se politiki ne glede na svojo osebno usmeritev odločajo za politiko v korist delavcev in potrošnikov, ki imajo neznamenit vpliv v podjetjih in na trgu, vendar zaradi svoje številnosti veliko pomembnejši vpliv pri glasovanju na volitvah. Vsebinska te politike je, če govorimo na splošno, povečanje pravičnosti v podjetjih in na trgu. In to pravičnosti, ki je definirana kot enakost z izjemami v korist tistih, ki so v

družbi ekonomsko v najslabšem položaju (J. Rawls 1971). Zaradi takšne pravičnosti je omejevanje svobode nujno. Manj ko je podjetniška svoboda ovrhana, večje bodo razlike, ki jih med ljudmi ustvarja gospodarska dejavnost.

V tem je bistvo logike, ki je delovanje države v zadnjih dvesto letih pomaknila od svobode proti pravičnosti. Državni aparat se je v tem času v razvitih državah povečal približno tisočkrat, kar zadeva število ljudi, ki so zaposleni v njem, in sredstva, ki jih porablja. Danes zajema štiri glavne sklope dejavnosti.

- a) Zaščita zunanje in notranje državne varnosti ter zagotavljanje sredstev, ki jih potrebuje država, torej vojska, diplomacija, policija, pravosodje in finance. Vojska je potrebna za uveljavitev države v meddržavnih oboroženih spopadih in s tem tudi za varovanje državljanov pred izgubami, ki bi jih prinesla vojaška zmaga sovražnika. Toda vse številnejše države tehnično in finančno niso več sposobne zagotoviti pripravljenosti za takšne vojaške spopade največje jakosti. Sami spopadi pa so postali tako uničevalni, da niso več racionalna opcija politike. Zato se bo to vprašanje v celoti reševalo v prihodnosti. Diplomacija pomeni povezovanje sodelovanja in nasprotovanja v meddržavnih odnosih z enakim namenom uveljavitve lastne države in s tem posredno varovanja pravic njenih državljanov. Ker so meddržavni stiki med ljudmi in organizacijami vse pogostejši, tudi tradicionalne diplomatske dejavnosti težijo k razslojevanju na različne zvrsti državne dejavnosti in različne organizacije javne narave. Policija je z uporabo ustrezne sile namenjena za obrambo državne ureditve in pravnega reda pred nasilnimi napadi znotraj države oziroma za prisilno izvajanje odločitev ustreznih državnih organov, ki so v državi obvezne. Namen pravosodja je enak, le da ga ne uresničuje neposredno z uporabo sile, ampak z razsojanjem sporov in ugotavljanjem, kaj je v skladu z veljavnim pravom. V tem smislu oba, policija in pravosodje, varujeta svobodo državljanov znotraj pravnih omejitev. Varujeta pa tudi pravičnost kot enakost državljanov pred zakonom in kot vrednostno izhodišče ter namen prava. Finance so, izvorno, zbiranje sredstev z jemanjem državljanom – če je treba, tudi s silo – in razdeljevanje teh sredstev za posamezne državne potrebe. Sčasoma in z rastjo obsega državnih sredstev je finančni resor začel vplivati na skupno gospodarsko politiko države. Z obdavčenjem državljanov finance omejujejo njihovo svobodo, pri čemer se postavljajo zelo občutljiva in zapletena vprašanja pravičnosti v zvezi z delitvijo davčnega bremena.
- b) Javne službe v državni režiji – od prometa, komunikacij, energetike prek izobraževanja, zdravstva in socialnega varstva do kulture, komunalnih dejavnosti in informacijskih služb – so na prvi pogled odgovor na spremenjene potrebe, možnosti in način življenja ljudi zaradi industrializacije in urbanizacije. Teh dejavnosti najpogosteje ne morejo opravljati zasebni

podjetniki, ker ne razpolagajo z zadostnimi sredstvi (npr. vzpostavitev železniškega omrežja), ali jih ne želijo izvajati, ker si ne obetajo zadostne koristi (npr. muzeji), ali naj jih ne bi izvajali, ker so potrošniki v stiski (npr. zdravstvo), zato velja za nesprejemljivo, da bi se iz njihovega položaja koval zasebni dobiček. Toda, prvič, razmere in tradicija so v različnih državah različne, zato od vsega začetka obstajajo razlike glede tega, kolikšen delež takšnih dejavnosti se kljub vsemu prepušča zasebnemu podjetništvu (npr. ZDA). Drugič, sčasoma se akumulacijska sposobnost zasebnih podjetij poveča, tako da bi tudi ta lahko uspešno financirala celo največje projekte na naštetih področjih (npr. transnacionalne družbe). Zaradi vsega tega glavni argument za javnost javnih služb ostaja enakost oziroma pravičnost. Nekateri izdelki in storitve preprosto morajo biti dostopni vsem pod enakimi pogoji, ki jih lahko izpolni vsak. Zato jih ne bi smeli prepustiti trgu in brezpogojni težnji po dobičku, ki mu vlada.

c) Obstaja še drug način za zagotovitev pravičnosti na račun prostega trga. Dejavnost se prepusti zasebnemu podjetništvu in trgu, država pa jo regulira, tj. v njej uveljavlja splošna pravila, ki jih je mogoče uveljaviti tudi prisilno, navsezadnje tudi z državnim monopolom moči v sklopu pravne ureditve. Tako si država z delovno zakonodajo prizadeva ublažiti krivice, ki izhajajo iz podrejenega položaja delavcev v podjetjih. S protimonopolnimi ukrepi skuša preprečiti utrditev učinkov zmage enih konkurentov nad drugimi v trajen položaj. Država nadzira zasebne dejavnosti, ki ustvarjajo tveganja za druge – potrošnike, državljanke, naravo –, in s svojo regulacijo prostemu podjetništvu vsiljuje nekatere omejitve, da bi ta tveganja zmanjšala. Vsaka regulacija obremenjuje regulirane, povečuje njihove stroške in s tem slabi njihov konkurenčni položaj na trgu. Tako regulacija neposredno in jasno vzpostavlja dve interesni fronti, od katerih se prva, podjetniki, sklicuje na svobodo, druga, država, pa na pravičnost.

d) Če omenjeni argument v prid javnih služb, namreč to, da morajo biti nekateri izdelki in storitve, ki jih vsi potrebujejo, dostopni vsem, posplošimo in sprejmemo vse njegove implikacije, potem takšni izdelki in storitve zajemajo tudi vse tisto, kar ljudje potrebujejo za življenje v skladu s sprejetim minimalnim standardom. Do tega sklepa je iz postulata pravičnosti prišla socialna država in si začela prizadevati, da bi vsem zagotovila minimalni standard preskrbljenosti z življenjskimi potrebščinami. Toda pri takratni – v začetku druge polovice 20. stoletja – proizvodnosti dela je socialna država zahtevala tako občutno prerazporeditev nacionalnega dohodka, da je sprva naletela na ugovore, da pušča premajhen del nacionalnega dohodka za naložbe v gospodarski razvoj in povečanje proizvodnosti dela.

Od začetkov industrializacije pa do konca 20. stoletja sta na odnos med državo in gospodarstvom vplivali dve pomembni spremembi. S tem pa tudi

na odnos med svobodo, iz katere izhaja zasebnolastniško gospodarstvo, in pravičnostjo, za katero si prizadeva država.

Prva je bila pojavitev družb, predvsem delniških družb, kot najpomembnejših gospodarskih subjektov. V delniških družbah je lastništvo podjetja ločeno od upravljanja. Lastništvo je stvar lastnikov posameznih deležev, delnic, katerih celota pomeni kapital, potreben za delovanje podjetja. Lastništvo delnic je prenosljivo. Delnice se prodajajo in kupujejo na borzah. Posamezen vlagatelj je praviloma lastnik delnic več podjetij. Osebna povezava med lastnikom, delničarjem, in konkretnim podjetjem je precej oslABLJENA. Podjetje upravljajo upravljavci, menedžerji, ki so z njim v delovnem razmerju. Zaposlijo in odpustijo jih delničarji prek skupščine in upravnega odbora. Delničarji so udeleženi pri dobičku z izplačilom dividend za vsako delnico. Pri tveganju – to je bistveno – so prav tako udeleženi samo z vrednostjo delnic, katerih lastniki so, ne z vso svojo lastnino kot prej individualni podjetniki. Menedžerji predlagajo upravnemu odboru glavne poslovne poteze. Ob tveganju, ki se s temi potezami vzpostavi, ne jamčijo s svojo lastnino, ampak le s svojim položajem. Če so njihove poteze dalj časa neuspešne, jih delničarji zamenjajo in na njihov položaj postavijo druge menedžerje. Zaradi te spremembe so odnosi znotraj podjetja, pa tudi odnosi podjetja z okolico bolj neosebni. Osebno tveganje vseh je zmanjšano. Neosebna pravila postanejo pomembnejša in na podlagi tega tudi vloga države, ki navsezadnje stoji za temi pravili, odločilnejša.

V podjetju se je vzpostavila nova povezava sodelovanja in nasprotovanja med delničarji in menedžerji, ki se je včasih izkazala za precej eksplozivno. Z rastjo podjetij in obsega transakcij med njimi so bile tudi gospodarske krize vse pogostejše in hujše. Vse to je prispevalo k prepričanju, da bi morala država in gospodarstvo pravzaprav delovati kot enoten sistem, v katerem bi bilo gospodarstvo dinamičen, ekspanziven del, država pa mehanizem za zagotavljanje obveznosti pravil in ravnovesja na trgu (npr. ekonomska teorija J. M. Keynesa). To je bilo v prid težnji države po povečanju pravičnosti in omejitvi podjetniške svobode, torej krepitvi javnih služb, regulacije in socialne države.

Druga sprememba v zadnjih desetletjih 20. stoletja je šla ravno v nasprotni smeri. Omejevanje podjetniške svobode v imenu pravičnosti z državnimi ukrepi so ljudje začeli doživljati kot pot v stagnacijo, kot pomanjkanje svobode in s tem tudi dinamičnosti gospodarskega razvoja. K takšnemu razumevanju so posebej pripomogle države, ki so zagotavljanje pravičnosti radikalizirale vse do prevzema večine proizvodnih sredstev v državno last. Njihova gospodarska neuspešnost, ki je sčasoma postajala vse izrazitejša – da o političnih in človeških posledicah niti ne govorimo –, velja za dokaz, da vsaka enostranskost lahko pripelje do napake, tudi pretirano dajanje prednosti tako nedvomni in splošno sprejeti vrednoti, kot je pravičnost. Sledil je preobrat.

Buren in globok, kakršen je bil razpad socialističnega bloka v Vzhodni Evropi, ali mirnejši in racionalnejši kot v Veliki Britaniji v času Margaret Thatcher ali na Kitajskem v času Deng Xiaopinga/Deng Šjaopinga. Cilj je bil enak – povečati podjetniško svobodo in tržno konkurenco, kar naj bi oživilo gospodarstvo in povečalo njegovo uspešnost. Ti ukrepi pa so, tudi tam, kjer so preobrat zaradi mehanizma večstrankarstva izpeljali najprevidneje in najbolj uravnoteženo kot v skoraj tridesetih letih vladavine Thatcher-Major-Blair v Veliki Britaniji, pomenili povečanje svobode s privatizacijo, deregulacijo in omejevanjem socialnih izdatkov, torej z umikom države iz gospodarstva in družbenega življenja. Hkrati s tem pa tudi z zmanjšanjem stopnje pravičnosti.

Sklepi, ki izhajajo iz takšnega razvoja, so hkrati izhodiščna točka za razmišljanje o prihodnosti. Za kolikor toliko zanesljivo napoved naše znanje še ne zadostuje. Ne le zaradi vloge naključij v človekovem življenju, ampak tudi zaradi načelne nepredvidljivosti poteka in izida spopadov, ki so v samem jedru človeške interakcije enako neizbežni kot sodelovanje. Resda obstajajo dolgoročni trendi v razvoju in iz njih pri predvidevanjih izhajamo, predvidevamo namreč, da se bodo nadaljevali tudi v prihodnosti. Toda nobenega zagotovila ni, da bo res tako, da trend ne bo spremenil smeri, povečal ali zmanjšal hitrosti, povsem zamrl ali se spremenil v svoje nasprotje. Poleg tega se zanašamo na inercijo sedanjih struktur. Te nasprotujejo spremembam in so nenavadno inventivne pri iskanju načinov, kako bi se spremembe, ki se izkažejo za neizbežne, vgradile v sistem že vgrajenih sestavin. Navsezadnje pa razvoj v prihodnosti nujno temelji na sedanjih razmerah, ne na samem začetku, na tabuli rasi, kot so si predstavljali nekateri revolucionarji.

Glavne usmeritve družbenega razvoja znotraj gospodarstva, države in drugih družbenih struktur so bile zadnjega pol tisočletja rast družbene gostote, rast znanja in širitev kroga družbeno sprejetih interesov. Rast družbene gostote na planetu je verjetna tudi v prihodnje. Če že ne zaradi vse številnejšega prebivalstva – danes demografi predvidevajo ustavitev rasti prebivalstva na zemlji približno okoli leta 2070 pri številki 11 milijard –, pa zaradi rasti gostote naselij, tj. nadaljnje urbanizacije, in večje gostote medsebojnih stikov med ljudmi zaradi razvoja elektronskega komuniciranja. Nasprotno je trend širjenja kroga legitimnih interesov nestabilen. To dokazuje prav sedanji obrat od povečevanja pravičnosti oziroma enakosti k povečevanju podjetniške svobode. Nadaljevanje, morda pa celo okrepitev dosedanje usmeritve je najverjetnejše pri povečevanju znanja. Rast znanja vodi k temu, da medčloveško sodelovanje postaja vse produktivnejše, medčloveški spopadi pa vse bolj uničujoči. Večja proizvodnost ne omogoča le večje pravičnosti, ampak povečuje tudi moralni pritisk, da se ta možnost izkoristi. Če je dovolj za vse, je težko zagovarjati delitev, pri kateri nekateri ne dobijo zadošči. Večja uničevalnost pa v zelo kratkem obdobju zaostruje vprašanje oboroženih makrospopadov z največjo možno tehnično intenzivnostjo. Če nad

takšnimi makrospopadi nismo sposobni v doglednem času vzpostaviti nadzora, se verjetnost, da se bo evolucija človeške vrste nadaljevala v dosedanjih okvirih, pomembno zmanjša.

Pri obeh problemih, ki nastaneta kot posledica širjenja znanja – rast proizvodnosti in rast uničevalnosti –, je vloga odnosov med gospodarstvom in državo osrednja. Gospodarska produktivnost še ni sposobna zadovoljiti potreb vseh ljudi na svetu. Zato je treba zagotoviti njeno nadaljnjo rast.⁵ To pa po dosedanjih izkušnjah v bližnji prihodnosti najbolje zagotavlja tržna organiziranost gospodarstva. Trg je eden od primerov povezave sodelovanja in nasprotovanja v medčloveških odnosih. Deluje samo pod pogojem, da najdemo strukturne rešitve, s katerimi je mogoče zagotoviti ravnovesje med komponento sodelovanja in komponento nasprotovanja. In to ravnovesje, ki je vedno nujno labilno, ker si vsak udeleženec takšnih kombiniranih odnosov prizadeva vsako v sporu pridobljeno prednost utrditi v trajen položaj in drugim udeležencem preprečiti, da bi izid nesoglasij v prihodnosti obrnili sebi v prid. Takšno ustalitev nepravilnosti lahko prepreči samo struktura, ki razpolaga s primerno fizično silo. Zgolj fizična sila je namreč močnejši argument od ekonomske. Seveda spet pod pogojem, da je ta sila ukročena in jo usmerja bolj ali manj splošno sprejet normativni sistem, kakršen je danes pravo. In da je zadostna, da onemogoči ekonomske akterje, če prav tako uporabijo fizično silo, torej kadar se spremenijo v tisto, kar danes imenujemo kriminalne organizacije.

Obstaja pa tudi zgornja meja, kar zadeva moč države. Ta ne sme biti tolikšna, da bi meddržavni spor lahko postal nevaren za vse. To bi bilo mogoče doseči spet zgolj tako, da bi današnje države vzpostavile transdržavne strukture, ki bi bile sposobne povezovati sodelovanje in nasprotovanje med državami in hkrati urejati sodelovanje in nasprotovanje med transdržavnimi gospodarskimi organizacijami. Za to potrebne enote bi morali sestavljati vojaški kontingenti posameznih držav. Pri čemer bi morali biti ti kontingenti tehnično globalno povezani in usklajeni, ne bi pa jih bilo mogoče politično nadzorovati z enega mesta. Politično naj bi ostali odgovorni državam oziroma skupinam delegatov, ki bi jih države neposredno pooblastile za vsak posamezen primer.

Svoboda pri takšnih rešitvah pomeni predvsem svobodo posameznikov, ki jo ustrezno varujejo vse strukture, ekonomske, politične in druge, omejuje pa jo zgolj enaka svoboda drugih. Pomeni tudi svobodo struktur, toda v labilno uravnoteženi povezavi sodelovanja in nasprotovanja. Država v današnjih najrazvitejših oblikah je edina vidna struktura, ki je sposobna ohraniti takšno labilno ravnovesje, ker edina razpolaga z ustrezno fizično silo; ta paradokсно jamči normativno ureditev, ki omejuje tudi njo samo. Hkrati ima

⁵ Sem sodi predvsem odkrivanje novih materialov, saj bo nekaterih naravnih virov začelo že kmalu primanjkovati.

vseobsegajoč, globoko internaliziran normativni sistem – tega pretežna večina dojema kot naravnega in nujnega, zaradi česar je vse bolj neodvisen od države, ki je s svojo silo njegov izvorni porok – v tej ekvilibristiki ohranjanja labilnega ravnovesja bistveno vlogo.

Današnje glavne nosilne strukture v družbi, gospodarske organizacije in države, se bodo z razvojem v prihodnosti spremenile. V nekaterih potezah bodo morda postale radikalno drugačne. V svojem bistvu pa bodo ostale strukture, ki delujejo, da bi ustvarile dobiček, in pri tem težijo k največji možni svobodi delovanja, oziroma strukture, ki omejujejo svobodo delovanja v skladu z merili pravičnosti. Današnja podjetja in države se bodo skušali prilagoditi novim razmeram, ki bodo nastale zaradi omenjenih razvojnih usmeritev – rasti gostote in rasti znanja – in v tem prilagajanju se bodo tudi same spreminjale. A ne tako, da bi postale neprepoznavne. Zelo malo verjetno je, da bomo v prihodnosti oblikovali strukture, ki ne bi izhajale iz današnjih podjetij in držav, iz prečiščenja njihovih dosedanjih pridobitev, iz njihove nadgradnje, iz uveljavljanja procesov in struktur, ki so jim podobni.

Razvoj v prihodnosti prav tako nujno izhaja iz sedanjih splošnih razmer v svetu, iz ogromnih razlik med razvitimi in nerazvitimi deli. To so okviri, v katerih se rojeva prihodnost. Neizogibno se vsiljuje vzporednica. Močnejši vlada. Šibkejši pa je suženj, kmet, delavec v organizaciji, ki je last drugega, pripadnik nerazvite skupnosti. Skupnosti same prav tako vedno prehodijo pot od primitivne enakosti do izbora »najboljših«, kadar neprestano nasprotovanje med enakimi onemogoča hkratno sodelovanje. Najboljši že po naravi stvari pomenijo fizično najmočnejše, najbolj oborožene, najnaprednejše, najbolj brezobzirne, najbogatejše in najbolj obveščene. In ko spori med »najboljšimi« spet postanejo družbeno predragi, se vzpostavi vladavina enega, ki je sposoben nadzorovati vse spore in zagotoviti potrebno sodelovanje pod svojo oblastjo z manjšimi stroški kot poprejšnji aristokratski aranžma: »železni zakon oligarhije«. In ko takšna oblast nekega dne postane nevzdržno krivična, se spet vrnemo k svobodi in enakosti. A to ni nenehno ponavljanje istega. Človeška vrsta je sposobna učenja, vsaj deloma, zato vsak naslednji zavoj v teh spiralnih ciklih pomeni kakovostnejše, humanejše, učinkovitejše rešitve vprašanja povezovanja sodelovanja in nasprotovanja v medčloveški interakciji. Pred nami je naloga, da to podmeno dokažemo na najširši ravni, na ravni sveta.

Povzeto in poenostavljeno: svoboda delovanja s svojo konfliktno komponento vedno ustvarja neenakost, ustaljena, trajna neenakost pa je krivična. Krivičnost otežuje sodelovanje in spodbuja spremembe. Sčasoma povezave sodelovanja in nasprotovanja v istih družbenih strukturah postanejo bolj uravnotežene, čeprav je ravnovesje med njimi nujno vedno labilno.